

ІНЖЕНЕРНО-ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ В ПРОМИСЛОВО РОЗВИНЕНИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ ЯК ФОРМА ФАХОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ: ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ

Розглянуто різноманітні форми фахової комунікації спільноти вітчизняних інженерів в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Досліджено інженерно-громадські об'єднання промислово розвинених регіонів України в означений період. Проаналізовано джерельну базу (архівні матеріали) вивчення історії створення, відкриття та діяльності інженерних громадсько-наукових товариств півдня Російської імперії.

Ключові слова: науково-технічні товариства, інженерно-громадські об'єднання, інженер.

Рассмотрены различные формы профессиональной коммуникации сообщества отечественных инженеров во второй половине ХІХ – начале ХХ в Исследованы инженерно-общественные объединения промышленно развитых регионов Украины в указанный период. Проанализирована источниковая база (архивные материалы) изучения истории создания, открытия и деятельности инженерных общественно-научных объединений юга Российской империи.

Ключевые слова: научно-технические общества, инженерно-общественные объединения, инженер.

Social political and technic economic changes in post-reform Russia contributed to the formation and opening of various social scientific associations, whose purpose was primarily the consolidation of scientific and technological forces and dissemination of scientific knowledge. First of all the paper discusses various forms of professional communication community of domestic engineers in the second half of ХІХ – early ХХ century. (societies, departments, clubs, etc.) Engineering associations industrialized regions of Ukraine in the period are studied. Analyzed Source base (archival material) of study of the history of creation, discovery and engineering activities of social scientific societies in the south of Russian Empire (Yekaterinoslav and Kharkiv department of Russian Technical Society, South Russian Society of Technologists, Society of Petroleum Engineers who graduated from HEEC).

Keywords: scientific and technical societies, engineering associations, engineer.

Характерною рисою пореформеної Росії стало формування різноманітних громадсько-наукових об'єднань та організацій, які створювались з метою консолідації передової науково-технічної думки та розповсюдження й популяризації наукового знання. Чільне місце серед існуючих та знову створених громадсько-наукових об'єднань займали науково-технічні товариства, що мали на меті сприяння розвитку тієї чи іншої галузі науково-технічного знання. «Усиление деятельности ученых обществ в пореформенную эпоху, – наголошує О. В. Соболева, – виразилось, прежде всего, в возникновении нового типа подобных организаций – научно-технических обществ.

Ета разновидность обществ была вызвана к жизни запросами развивающейся промышленности и стремлением передовых ученых и инженеров создать объединения, способные удовлетворить эти запросы» [1, с. 143]. Слід також звернути увагу й на те, що в кінці ХІХ ст. змінюється та розширюється географія громадсько-наукових об'єднань: крім Петербурга та Москви науково-технічні товариства виникають в багатьох губернських і навіть повітових містах [2, с. 234].

Саме в цей період спостерігається бурхливий розвиток промисловості та високий рівень її концентрації на півдні Російської імперії, який зумовив в регіоні значне збільшення фахівців з інженерно-

технічних спеціальностей: починаються активні дослідження й розробка корисних копалин Донбасу (вугільна промисловість) та Кривбасу (залізорудна та металургійна промисловість), на які припадало близько 90 % всього видобутку вугілля та залізної руди Російської імперії. Техніко-економічному піднесенню південного регіону держави сприяла також побудована в 1882-1904 роках Катерининська залізниця, яка поєднала Донбас, Кривбас і Південно-західні землі Російської імперії.

На теренах Катеринославської та Харківської губерній в середовищі інженерно-технічної інтелігенції зростає прагнення до об'єднання, спілкування, обміну думками, однією з форм фахової комунікації якої стали різноманітні інженерно-громадські об'єднання, що складають предмет наукового дослідження, результати якого викладені в даній роботі. Активізація в Україні, в умовах її незалежності, досліджень з історії вітчизняної науки й техніки актуалізує тему пропонованої наукової розвідки.

В досліджуваний період в Харкові були створені й активно працювали: Харківське відділення Імператорського Російського технічного товариства (ХВ ІРТТ, 1879) та Південно-Російське товариство технологів (ПРТТ, 1895). В Катеринославі в цей же період плідно функціонували: Катеринославське відділення Імператорського Російського технічного товариства (КВ ІРТТ, 1892), Товариство маркшейдерів півдня Росії (ТМІР, 1913), Товариство інженерів, що закінчили КВГУ (ТІ КВГУ, 1911), Товариський гурток інженерів Катеринославського району (ТГІ КР, 1909), Катеринославське відділення Товариства гірничих інженерів (КВ ТГІ, 1903).

Вказані інженерно-громадські об'єднання різнилися як за своїм функціонально-дисциплінарним призначенням, так і за управлінсько-організаційною структурою. З метою проведення більш детального аналізу процесу організації та відкриття даних науково-технічних товариств, ретельно дослідивши статутні положення, згрупуємо їх за процедурою типологізації, запропонованою в статті [3].

Першу групу досліджуваних нами громадсько-наукових об'єднань промислово

розвинених регіонів України складають три товариства, центральні відділення яких знаходились в Санкт-Петербурзі:

- Харківське відділення Імператорського Російського технічного товариства (1879),
- Катеринославське відділення Імператорського Російського технічного товариства (1892),
- Катеринославське відділення Товариства гірничих інженерів (1903).

Відділення в своїй діяльності керувались інструкцією, розробленою й затвердженою відповідним центральним відділенням, підпорядковувались йому, узгоджували свої дії й напрями діяльності, а також щорічно звітували перед ним.

До другої групи ми віднесли товариства, що були створені при вищих технічних навчальних закладах Російської імперії їх випускниками:

- Південноросійське товариство технологів (1895, випускники Харківського технологічного інституту (ХТІ)),
- Товариство інженерів, що закінчили КВГУ (1911, випускники Катеринославського вищого гірничого училища (КВГУ), пізніше Катеринославського гірничого інституту (КГІ, 1912)).

Об'єднання фахівців даної групи мали на меті, в першу чергу «взаимное вспоможение технологів», створення так званого професійного братства випускників ХТІ та КВГУ. Ці товариства мали свої статuti, були самостійними в організації своєї діяльності, а членство визначалося тим вишем, який вони закінчили.

Третю групу складають самостійні, незалежні товариства, що знаходились не в столиці, а на периферії:

- Товариство маркшейдерів півдня Росії (1913),
- Товариський гурток інженерів Катеринославського району (1909).

Товариства третього типу мали свої статuti в яких визначалась головна мета їх створення та діяльності, а саме об'єднання всіх представників інженерно-технічної інтелігенції відповідного регіону.

Як відомо, одним із перших науково-технічних товариств, що виникло на теренах Російської імперії, вважається Імператорське Російське технічне товариство (ІРТТ),

створене в Санкт-Петербурзі в 1866 році за ініціативою вчених та представників інженерної думки. У відповідності до Статуту ІРТТ мало на меті сприяння розвитку техніки та технічної промисловості держави [5]. Бурхливий розвиток промисловості в державі та активна діяльність Російського технічного товариства сприяли об'єднанню технічної інтелігенції та створенню й відкриттю низки відділень РТТ у різних регіонах Російської імперії. З метою впорядкування даного процесу в засіданні загальних зборів 1-го березня 1867 р. було затверджено «Основания для открытия отделений Русского технического общества в губерниях», в яких наголошувалось, що «1) Отделения Русского технического общества, открываемые на основании примечания к §3 Высочайше утвержденного устава, в действиях своих руководствуются сим уставом и отдельных уставов не имеют; необходимые же, по местным обстоятельствам, отклонения от устава, подробности устройства отделения и проч. определяются, согласно с тем же примечанием, особыми инструкциями, утвержденными Общим собранием членов в С.-Петербурге...» [6, с. 51].

Перші відділення РТТ розпочали свою діяльність в адміністративних центрах Російської імперії, але пізніше цей процес охопив промислово важливі регіони держави: Кавказ (нафта), Донбас (кам'яне вугілля), Кривбас (залізна руда) та ін., бо «...насушная потребность в удовлетворении запросов промышленности, – наголошує в своїй праці М. Г. Філіппов, – в связи с местными условиями производства и отсутствием специальных государственных учреждений, где подобные проблемы могли бы найти полное разрешение, послужили причиной открытия нескольких отделений на юге России...» [7, с. 35].

Саме за таких умов виникають відділення Імператорського Російського технічного товариства в промислово потужних регіонах держави: у Харкові та Катеринославі. В процесі дослідження технічно-наукової, освітньо-культурної та видавничо-просвітницької діяльності цих відділень було опрацьовано великий загальний першоджерел: друковані протоколи засідань та річні звіти,

фінансова документація, різні види відомчих матеріалів. Але використання архівних документів дало змогу відтворити умови та реальні події, пов'язані з відкриттям та діяльністю ХВ ІРТТ та КВ ІРТТ. Внаслідок опрацювання фондів Державного архіву Харківської області (ДАХО), Центрального державного архів вищих органів влади м. Києві (ЦДАВО), Російського державного історичного архіву (РДІА) було віднайдено невідомі й маловідомі документи, які дають змогу якомога детальніше висвітлити означені питання. В першу чергу – це матеріали спеціалізованих фондів: в ДАХО № 977 «Харківське відділення Російського технічного товариства»; в РДІА № 90 «Російське технічне товариство». На жаль, щодо фонду в ДАХО очікування виправдалися лише частково, бо він містить тільки одну справу, в якій зберігаються документи щодо діяльності Рахівничого відділу ХВ ІРТТ: оригінали та коректура статей трьох номерів (№ 8, 10, 13) журналу «Счетоводство и хозяйство», який був друкованим органом Рахівничого відділу, а також матеріали з підготовки З'їзду бухгалтерів товариств взаємного кредитування, проведення якого в Харкові ініціював відділ [8].

За документами фонду № 90 РДІА, справа № 148 «Об учреждении Харьковского отделения Императорского Русского технического общества» [9] вдалося відтворити в хронологічній послідовності всі подробиці процесу заснування та відкриття Харківського відділення РТТ від подання засновниками клопотання до Ради РТТ [9, л. 3] до отримання дозволу на відкриття відділення в Харкові [9, л. 14] й затвердження інструкції Харківському відділенню ІРТТ [9, л. 10-13]. Не менш цінна частина даного фонду містить матеріали щодо практичної діяльності відділення, а саме Закону від 3 лютого 1881 р. про порядок стягнення акцизу з цукру. Цукрове виробництво в Російській імперії почало найбільш активно розвиватись лише з 1870-х років, а завдяки сприятливим природно-кліматичним умовам виробництво цукру стало однією з головних промислових галузей південних губерній імперії. Прийняття згаданого вище закону привело до необхідності посилення нагляду за цукровими заводами, де контроль за

правильністю обліку акцизу з цукру та визначення акцизу зі вторинних продуктів цукру здійснювали урядові агенти, які не мали спеціальної фахової освіти. На цей факт звернули увагу члени ХВ ІРТТ й з вернулись із клопотанням до Ради РТТ і Міністерства фінансів: «Новость дела и сложность производства не могут в настоящее время дать агентам Правительства строго определенной инструкции контроля.

В виду всего этого ХО ИРТО пришло к убеждению, что при новом порядке взимания акциза с сахара, цель Правительства будет гораздо лучше достигнута, если дело... будет поручено лицам с высшим техническим образованием, окончивших курсы в физ.-мат. факультетах и технических институтах, практически знакомым с условиями сахарного производства. Недостатка в таких лицах в настоящее время, быть не может, так как сахарным делом на Юге России занято весьма много образованных русских техников, всегда готовых предложить свои услуги Правительству.

На этом основании ХО ИРТО в заседании 6 апреля 1881 г. постановило: просить Совет Спб ГО ходатайствовать в установленном порядке пред Правительством о замещении должностей окружных акцизных надзирателей и их помощников лицами, получившими высшее техническое образование, окончивших курс в университетах на физико-математических факультетах и в технологических институтах, отдавая преимущество лицам, знакомым практически с сахарным производством...» [9, л. 29].

З огляду на те, в дореволюційній Росії існувала практика, згідно з якою урядові установи передавали громадсько-науковим та підприємницьким організаціям на обговорення проекти нормативних актів, що стосуються торгово-промислової політики, клопотання ХВ ІРТТ не залишилось поза увагою міністерства: «Признавая и со своей стороны, что со введением нового порядка взимания акциза с сахара, по количеству действительно выделанного продукта, было бы желательнее, для успешного хода дела, иметь в составе надзора за сахарными заводами лиц, получивших высшее техническое образование, а также знакомых практически с сахарным производством.

Министерство Финансов приняло уже меры к привлечению таких лиц на вновь учреждаемые должности специального сахаро-акцизного надзора...» [9, л. 31].

Різноманітні документи щодо діяльності КВ ІРТТ зберігаються в справі № 168 «Звіти відділень та листування про поточну роботу. 1913 р.» [10]. Цінними в дослідницькому сенсі видаються будь-які матеріали стосовно історії відкриття та діяльності Катеринославського відділення, бо на сьогодні збереглися лише нечисленні друковані першоджерела з означеного питання. Дана справа містить звіти про діяльність КВ ІРТТ та діяльність вечірніх курсів для дорослих, організованих КВ, за 1912 р.; листування з приводу обрання та затвердження на посаду окремих членів КВ ІРТТ. Найбільший інтерес викликала інформація щодо практичної діяльності особливої Комісії Катеринославського відділення з питань систематичного дослідження рудничних обвалень і осідань порід: «Согласно постановления Совета отделения преподаваем при сем проект организации, программы, плана и сметы работ по систематическому исследованию рудничных обрушений и оседаний пород и дневной поверхности и их последствий в Донецком и Криворожском бассейнах с приложением записки Председателя особой Комиссии по этому вопросу при ЕО ИРТО, постановление 2-го Съезда деятелей по практической геологии по докладу проф. Леонтовского «Об обрушениях в рудниках», а также постановления 37-го Съезда горнопромышленников Юга России...» [10, л. 72].

Серед документів інших фондів було виявлено чимало матеріалів, які проливають світло на окремі напрями діяльності відділень РТТ: науково-технічну, культурно-просвітницьку, видавничо-популяризаційну. Промислове виробництво кінця XIX ст. потребувало працівників, які мали б початкову, середню та вищу освіту. Бурхливий розвиток науки, техніки, промисловості й торгівлі вимагав термінового вирішення проблеми дефіциту освічених робітників взагалі та фахівців з технічною освітою, зокрема. Практично з перших років існування відділення РТТ визначали пріоритетною освітню діяльність та популяризацію

технічного знання серед широких верств населення. З цього приводу значний інтерес викликали дані фондів ДАХО:

– № 266 «Канцелярія директора народних училищ Харківської губернії» (справа № 1, що містить течки «Школи ІРТТ» [11]; «Листування й положення про 1-у школу ХВ ІРТТ» [12]; «Про викладачів 1-ої школи ХВ ІРТТ, 1908 р.» [13]; «Про звільнення з 1-ої школи учителя Бикова, 1902 р.» [14]);

– № 3 «Канцелярія Харківського губернатора» (справа № 285, течки «По ходатайству ХО ІРТО о разрешении устройства платных общедоступных лекций, 1912 г.» [15], «По ходатайству ХО ІРТО о разрешении естественных лекций в здании ремесленного училища» [16]).

Завдання популяризації технічного знання виконували, в першу чергу, друковані видання відділень РТТ. Харківське відділення та його відділи видавали цілу низку журналів. Цінними щодо відтворення цілісної картини видавничої діяльності стали матеріали також із фонду № 3 ДАХО – справа № 285, течки «По ходатайству ІРТО издавать в Харькове журнал «Тяжелее воздуха»» [17] та «О разрешении издавать ХО ІРТО журнал «Счетоводство и хозяйство»» [18]. До речі, популяризація повітроплавання здійснювалась не лише через публікації в журналі «Тяжелее воздуха», а й через проведення демонстраційних та платних польотів авіаторів-членів ХВ ІРТТ. Матеріали з означеного питання віднайдені в течках «О разрешении устройства полетов авиаторам в Харьковской губернии» [19] і «О полетах авиаторов в г. Харькове и Харьковской губернии» [20].

Паралельно з відкриттям відділень Російського технічного товариства з'являється ціла низка різноманітних громадських та суспільно-наукових товариств, а також товариств при вищих технічних навчальних закладах (Товариство технологів, Товариство гірничих інженерів, Товариство цивільних інженерів тощо), які в своїх лавах об'єднують випускників відповідних вузів. І це не дивно, бо в вищих навчальних закладах Російської імперії досліджуваного періоду на значно високому рівні було поставлено не

лише освітній, а й виховний процес. Сама система вищої професійної освіти, а також висококваліфікований професорсько-викладацький склад технічних вишів виховували в своїх учнів свідому корпоративну культуру, почуття гідності й гордості за свою справу, на чому й наголошується у вітальній адресі з приводу 75-річчя Гірничого інституту: «Все питомцы института были подготовлены к живому делу и к отечественному труду... Они разносят свои знания и свое культурное влияние в разнообразные сферы промышленной и общественной жизни, упрочивая доброе имя русских техников и достойно поддерживая славу института» [21].

В промислово розвинених регіонах Російської імперії на українських територіях привертають увагу, в першу чергу, два таких товариства Південно-Російське товариство технологів (ПРТТ) і Товариство інженерів, що закінчили КВГУ (ТІ КВГУ), які ми віднесли до другої групи науково-технічних об'єднань.

В трьох фондах досліджених нами архівів, а саме в РДІА, були віднайдені документи щодо заснування та відкриття Південно-російського товариства технологів: Ф. 741 «Справа Департаменту народної освіти (відділ промислових училищ)» (справа № 134 «О проекте устава Южнорусского общества взаимного вспоможения технологов») [22]; Ф. 1287 «Справа господарського департаменту МВС» (справа № 3140 «По уставу Южнорусского общества технологов») [23] і Ф. 1288 «Справа Головного управління у справах місцевого господарства. Відділ народного здоров'я та громадського піклування» (справа № 82 «Об изменении Устава Общества взаимного вспоможения технологов под названием «ЮРОТ»») [24].

Дослідження документів означених фондів показало, що процес затвердження Статуту був складним і нелінійним. Долаючи бюрократичні перепони та чиновницьке свавілля засновники Південноросійського товариства технологів протягом двох років боролися за втілення в життя своїх мрій та сподівань. Матеріали, щодо всіх поневірянь засновників ПРТТ по всіх інстанціях, збереглися у фондах [22-23]. Вивчення історії відкриття інших науково-технічних

товариств дає підстави стверджувати, що ПРТТ не було виключенням стосовно відношення можновладних структур. Аналогічна доля спіткала й Політехнічне товариство (клопотання щодо затвердження Статуту було подано в 1847 р., а затверджено в 1877 р.); Проект Статуту Товариства технологів було розроблено в 1884 р., а затверджено лише в 1889 р. За існуючою процедурою затвердження статутів документи після узгодження з Губернатором передавались на розгляд Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ. З цього приводу цікавими видаються зауваження, зроблені відповідною інстанцією до таких параграфів проекту Статуту:

1) видання періодичного науково-технічного журналу та інших збірників (§ 49);

2) облаштування бібліотеки та кабінетів для читань (§ 46, пункт *d*);

3) склад товариства, не допуск до членства окремих категорій громадян (§ 30 і 38);

4) процедура проведення ревізії каси товариства (§ 50, пункт 2);

5) необхідні умови для скликання позачергових термінових зборів (§ 51) [23, л. 17].

Засновники товариства відстояли практично всі параграфи Статуту в його першій редакції, але пройшло два роки й дорожчий час для дієвої роботи було, на жаль, втрачено.

Матеріали фонду [24] допомогли відтворити події, на тлі яких ПРТТ зробило спробу змінити свій юридичний статус в процесі внесення змін до свого Статуту. Справа в тому, що з розвитком діяльності Південноросійського товариства технологів кількість його членів збільшувалось досить швидкими темпами й наприкінці 1902 р. чисельність складала близько 500 осіб, з яких переважну більшість (понад 4/5 всієї кількості) складали технологи з різних регіонів Російської імперії, остання частка контингенту представлена харківськими технологіями. Географія складу дійсних членів Південноросійського товариства технологів охоплювала значну територію держави: з заходу до сходу від Варшави до Томська, а з півночі до півдня від Санкт-

Петербурга до Тифлісу. Значна віддаленість від Харкова членів товариства закономірно викликала появу цілої низки проблем щодо спілкування, управління, фінансування й діяльності, а це, в свою чергу, призвело до падіння інтересу інженерів-технологів й до самого товариства.

В такій ситуації виникла нагальна потреба проведення в життя заходів, «могущих вдохнуть бoльшую жизненность в установившееся учреждение» [25, с. 1]. Члени Правління в такій складній ситуації прийняли єдино правильне рішення – з метою впорядкування діяльності груп членів ПРТТ у віддалених регіонах вести зміни до Статуту, а саме, включити новий параграф: «Южно-Русское Общество Технологов учреждает филиальные отделения везде, где группа членов Общества в числе не менее 15 человек изъявит желание принять участие в работах отделения.

Примечание 1. Для образования отделения члены подают за своими подписями заявление в Правление для доклада ближайшему очередному Общему Собранию и, по постановлению этого Собрания, приступают к деятельности.

Примечание 2. Круг деятельности отделений определяется особою инструкцією, утверждаемою годичным собранием» [26].

Введення цього параграфу змінило б статус товариства, дало б юридичне право мати розгалужену системою філій по всій території Російської імперії, а центральне відділення знаходилось би в Харкові. Клопотання Правління ПРТТ вже на першій стадії затвердження в Губернаторстві зіткнулось з перепоною, яку так і не вдалось подолати: «...такие филиальные отделения, представляя из себя целую сеть учреждений, открытие и деятельность которых не регламентируется такими определенными постановлениями, легко могут в отдельных случаях, под влиянием злонамеренных руководителей, уклониться от реализации прямых задач общества и сделаться весьма опасными орудиями какой-либо преступной организации...» [27, л. 1].

Саме так Губернатор визначив головну причину, з якої громадсько-наукові об'єднання не мали права розширювати географію своєї діяльності. Саме таким

чином уряд намагався контролювати діяльність наукових товариств, забороняючи відкриття відділень по всій території Російської імперії. На тлі означених подій та закоренілої бюрократії чиновників вже зовсім трагікомічною виглядає довідка, підготовлена Міністру внутрішніх справ управляючим Головного управління зі справ місцевого господарства, з приміткою: «На бумагу Министерства от 4 октября Харьковский Губернатор...не дает прямого заключения о том, что общество с политической точки зрения терпимо, но раз нет, я пропуститъ устав затруднился бы» [28].

На жаль, на сучасному етапі дослідження не було віднайдено архівних документів

щодо діяльності Товариського гуртка інженерів Катеринославського району та Товариства маркшейдерів півдня Росії, що склали третю групу досліджуваних товариств, але збереглась значна частина друкованих першоджерел та наративних матеріалів, які дали змогу відтворити процес їх створення, відкриття та діяльності.

Таким чином, ціла низка знайдених останнім часом архівних та інших документальних джерел дають змогу не тільки відтворити історію створення та відкриття інженерно-громадських об'єднань, а й дослідити різні форми фахової комунікації науково-технічної інтелігенції промислово розвинених регіонів України у другій половині XIX – на початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Соболева Е. В. Организация науки в пореформенной России / Е. В. Соболева – Л. : Наука, Ленингр. отдел., 1983. – 262 с.
2. Бастракова М. С., Павлова Г. Е. Наука: власть и общество // Очерки русской культуры XIX века. – Т. 2. – М., 2000. – С. 384.
3. Савчук В. Громадсько-наукові об'єднання: процедури типологізації / В. Савчук / Ейдос. – 2009. – Вип. 4. – С. 153-164.
4. Филиппов Н. Г. Научно-технические общества России (1866-1917). Учеб. пособие / Н. Г. Филиппов. – М. : Б.и / 1976. – 214 с.
5. Устав Русского технического общества // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-ое. – Т. ХLI. – № 43219.
6. Основания для открытия отделений Русского технического общества в губерниях // Записки Русского технического общества. – 1867. – Вып. 1. – С. 51-53.
7. Филиппов Н. Г. Научно-технические общества России (1866-1917). Учеб. пособие / Н. Г. Филиппов. – М. : Б.и, 1976. – 214 с.
8. ДАХО. – Ф. 977, од. зб. 1.
9. РГИА. – Ф. 90, оп. 1, од. зб. 148.
10. РГИА. – Ф. 90, оп. 1, од. зб. 168.
11. ДАХО. – Ф. 266, оп. 1, од. зб. 835.
12. ДАХО. – Ф. 266, оп. 1, од. зб. 786-а.
13. ДАХО. – Ф. 266, оп. 1, од. зб. 809.
14. ДАХО. – Ф. 266, оп. 1, од. зб. 810-а.
15. ДАХО. – Ф. 3, оп. 285, од. зб. 224.
16. ДАХО. – Ф. 3, оп. 285, од. зб. 160.
17. ДАХО. – Ф. 3, оп. 285, од. зб. 74..
18. ДАХО. – Ф. 3, оп. 285, од. зб. 142.
19. ДАХО. – Ф. 3, оп. 285, од. зб. 240.
20. ДАХО. – Ф. 3, оп. 285, од. зб. 360.
21. Санкт-Петербургский государственный технологический институт (технический университет). 1828-1998. – СПб.: Изд-во СПбГТИ(ТУ), 1998. – 366 с.
22. РГИА. – Ф. 741, оп. 1, од. зб. 134.
23. РГИА. – Ф. 1287, оп. 9, од. зб. 3140.
24. РГИА. – Ф. 1288, оп. 15, од. зб. 85.
25. Доклад Правления ЮРОТ (К записке группы членов, живущих в Тифлисе). – Харьков: тип. Зильберберг, 1903. – 3 с.
26. Там само, – С. 2-3

27. РГИА. – Ф. 1288, оп. 15, од. зб. 85.
28. Там само, – Л. 38.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.;
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Кушлакова Н. М., 2014

Дата надходження статті до редколегії 16.09.2013 р.